

ETBÂU'T-TÂBÎİN DÖNEMİNDE TEFSİR ÇALIŞMALARI/ TEFSİR İLMİNİN TEDVİNİ

Nurettin TURGAY*

Özet:

Tefsir çalışmaları, İslam dininin ortaya çıkışı ile başlamıştır. Tefsir ile ilgili bilgiler, sahabe döneminde rivayet yolu ile nakledilmiş, tâbiîler döneminde hadislerle beraber toplanıp yazılmaya başlamıştır. Üçüncü dönem tefsir çalışmaları olarak kabul edilen etbâu't-tâbiîn döneminde ise Kur'an, ilk olarak baştan sona tefsir edilerek yazılı bir şekilde kaydedilmiştir. Bu döneme, tedvin dönemi de denmektedir. Tefsirin tedvini, rivayet edilen veya çeşitli yazı malzemelerinin üzerinde dağınık bir şekilde bulunan tefsir ile ilgili bilgileri toplayıp düzenli bir şekilde yazıya geçirmek ve bunun neticesinde tefsir kitaplarını oluşturmak demektir. İslam dininin Arap âleminin dışına taşması, Kur'an ayetleri ile ilgili farklı yorumların çoğalması, tefsirin tedvinini gerekli kılmıştır. Bu dönemde yazılan tefsirlerde, rivayetle beraber dirayet tefsiri de kendini göstermiştir. Eldeki bilgilere göre, Kur'an'ın baştan sona kadar tefsir edilerek yazılan ilk tefsir kitabı, Mukâtil b. Süleyman'ın bu dönemde yazılmış olan "Tefsîru Mukâtil b. Süleyman" adlı eseridir. Ayrıca bu dönemde yaşamış olan Ali b. Ebî Talha, Süfyân es-Sevrî, Yahya b. Sellam, Abdurrazzak b. Hemmam, Yahya b. Ziyad el-Ferra ve Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ'nın da tefsir yazdıkları kaydedilmektedir. Âlimlerin dikkati, daha çok Mukâtil b. Süleyman'ın tefsiri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu tefsirin baskıları, günümüzde piyasada bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Tefsir, Etbâu't-Tâbiîn, Tedvin.

* Prof. Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

The Works and Collection of Exegesis During the Etbâu al-Tâbiîn Period

Abstract:

Studies of Qur'anic interpretation began with the introduction of Islam. Exegetical information was narrated orally in the period of the 'companions' (al-sahaba) and was later written down and compiled along with records of 'the Prophetic tradition' (Hadith) by the next generation called the 'followers' (al-tâbi'ûn). In the third period of exegetical studies which is accepted as the "atbâ al-tâbiîn" period, the Qur'an was interpreted completely and this complete interpretation was written down for the first time. Thus, this period is referred to as al-tadwin meaning the period of compilation. 'tadwin of al-tafsir' refers to narrated information or scattered materials on details of exegesis which has been compiled and recorded to form a book on exegesis. This process of compilation and recording was necessary due to the spread of Islam outside the Arab world and the increasing amounts of different commentaries on the verses of the Qur'an. During this period "dirayat tafsir" which refers to interpretation on the basis of personal thoughts also appeared alongside "rivayat tafsir" which often refers to narrated traditional exegesis. According to historical records, the "Tafsir of Mukatil b. Sulayman" is the first book which contains an exegesis of the whole Qur'an from beginning to end which appeared in this period. On the other hand Ali b. Abu Talha, Sufyan al-Savri, Yahya b. Sallam, Abd al-Razzak b. Hemmam, Yahya b. Ziyad al-Farra, Abu Ubayda Mamar b. al-Musanna are all noted to have written Qur'anic interpretations during this period. However, the attention of scholars seem to focus most heavily on the work of Mukatil b. Sulayman. The publication of this book is accessible and available in today's bookstores.

Key Words: Qur'an, Qur'anic Interpretation, Atba al-Tabiîn, Compilation.

GİRİŞ

Kur'an ile ilgili yapılan tefsir çalışmaları, İslam dininin ortaya çıkışı ile başlamıştır. Bu alanda yapılan ilk çalışmalar, sahabe dönemi tefsir çalışmaları ve ondan sonra gelen ikinci neslin çalışmaları da, tâbiîn dönemi tefsir çalışmaları olarak değerlendirilir. Ta-biiler devrinden sonra gelen etbâu't-tâbiîn dönemindeki tefsir çalışmalarını ise, üçüncü dönem tefsir çalışmaları olarak yorumlayabiliriz. Tefsir çalışmaları, bu dönemde yazı ile kaydedildiğinden dolayı, bu döneme tefsir ilminin tedvin dönemi de diyebiliriz.

Hız. Muhammed (s.a.s.), Kur'an'ın nazil olduğu dönemde, başka bilgilerin Kur'an'a karışmaması için, "Kur'an'ın dışında benim söylediğim bir şeyi yazmayınız. Kur'an'dan başka bir şeyi yazmış olan kimse varsa, derhal o yazdığını imha etsin. Ancak yazmaksızın benden dilediğiniz şeyleri rivayet edebilirsiniz. Bunun herhangi

bir sakıncası yoktur. Kim benim adıma bile bile yalan söyleyerek bazı şeyleri uydurursa, cehennemdeki yerine hazırlansın.”¹ demiştir. Dolayısıyla sahabe döneminde, Kur’an’dan başka şeyler yazılmamıştır. Bu dönemde, Kur’an’ın dışındaki bilgiler daha çok rivayet yolu ile nakledilmiştir. Sahabe döneminden sonra gelen tâbiîn döneminde, tefsir ilmi ile ilgili rivayetlerle beraber Hz. Muhammed (s.a.s.)’den nakledilen hadisler, senetleriyle beraber toplanıp yazılmaya başlanmıştır. Yaygın olan kanaate göre, ilk tedvin/bilgilerini yazıya geçirme olayı, bu dönemde başlamıştır. Muhtemelen tefsir çalışmaları da ilk olarak bu dönemde başlamıştır.² Çünkü tâbiîn müfessirlerinden Said b. Cübeyr (ö. 95/713)’in, o dönemin halifesi olan Abdulmelik b. Mervan (ö. 86/705) için bir tefsir yazıp gönderdiği, Mücahid (ö. 105/723)’in bir tefsir nüshasının bulunduğu ve Ali b. Ebî Talha (ö. 143/714)’nın bir sahifelik bir tefsirinin bulunduğu rivayet edilmektedir.³ Fakat bu tefsirler, günümüzde elde bulunmamaktadır. Bu dönemde, hadis çalışmaları başlamış ve toplanan hadisler yazılmıştır. Bu arada tefsir ile ilgili rivayetler de, hadis çalışmaları içerisinde yer almıştır. Yezid b. Harun b. Sülemî (ö. 117/735), Şü’be b. Haccac (ö. 160/776) ve Süfyân es-Sevrî (ö. 161/777) gibi bazı hadisçiler, hadisleri toplayıp yazmak gayesi ile çeşitli İslam beldelerini dolaşmışlar. Onlar, Hz. Muhammed (s.a.s.)’e isnat edilen sahih rivayetleri toplamaya çalışırken, bu arada Hz. Muhammed (s.a.s.) ve sahabeden nakledilen tefsir ile ilgili rivayetleri de toplamışlar. Bu zatlar, hadis ile ilgili rivayetleri toplayıp yazarken, özellikle Hz. Muhammed (s.a.s.)’in Kur’an’a dair açıklamaları ve nüzul sebebi gibi tefsirle ilgili rivayetleri de kendi kitaplarında kaydetmişlerdir. Böylece hadis ilminin yazımı aşamasında, tefsir ile ilgili rivayetler de kaydedilmiştir.⁴

Sahabe ve tâbiîn dönemlerindeki tefsir çalışmaları ile ilgili bazı bilgileri, “Sahabe’nin Tefsir İlmindeki Yeri”,⁵ ve “Tabiunun/Tabiîlerin Tefsir İlmindeki Yeri”⁶ başlıklı iki makalede verdik. Bu çalışmamızda ise, tabiîler devrinden sonra gelen etbâu’-t-tâbiîn dönemindeki tefsir çalışmaları ve özellikle tefsirin tedvini/yazıya geçirilmesi hakkında bilgi vereceğiz.

1 Müslim, Zühd, 72; İbn Hanbel, III, 12, 21, 39, 65.

2 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1988, I, 168.

3 Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Camîu’l-Beyân an Te’vili Ayi’l-Kur’an*, thk. Sıdkı Cemil el-Attar, Daru’l-Fikr, Beyrut 1995, I, 31; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 147, II, 133; Mehmet Soysaldı, *Nüzulünden Günümüze Kur’an ve Tefsir*, Fecr Yayınevi, Ankara 2001, s. 243.

4 Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsir ve ’l-Mufessirîn*, Dâru Erkâm, Beyrut tsz. I, 141; Muhsin Demirci, *Tefsire Giriş*, İSAM, İstanbul 2009, s. 68; *Tefsir Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, İstanbul 2008, s. 10.

5 Nurettin Turgay, “Sahabe’nin Tefsir İlmindeki Yeri”, *Bilimname*, Kayseri 2008, sayı: XIV, cilt: I, s. 35 vd.

6 Nurettin Turgay, “Tabiûnun/Tabiîlerin Tefsir İlmindeki Yeri”, *Bilimname*, Kayseri 2010, sayı: XVIII, cilt: I, s. 93 vd.

A- TEDVİN KAVRAMI

Tedvin kelimesi, “devene” fiilinden türemiş, tefil babından bir mastardır. Kelime olarak yazmak, kaydetmek, toplamak, derlemek, tertip etmek, yazılmış parçaları bir araya getirip düzene koymak gibi anlamlara gelmektedir.⁷ Istılah olarak tefsir ilminin tedvini ise, ağızdan ağza rivayet edilen veya çeşitli yazı malzemelerinin üzerinde dağınık bir şekilde bulunan tefsir ile ilgili söz ve metinleri toplayıp düzenli bir şekilde yazıya geçirmek ve bunun neticesinde tefsir kitaplarını oluşturmak demektir. Tefsir ilminin tedvini denilince, ilk devirden itibaren gelen tefsir rivayetlerini muntazam bir şekilde bir kitapta toplamak mefhumu akla gelmektedir.⁸ Tedvin kavramı, daha çok hadisleri yazarak bir araya toplamak için “Tedvinu’l-Hadis” adı ile kullanılmaktadır.⁹ Bazı kaynaklarda, İslam tarihinde ilk olarak Hz. Ömer (ö. 23/643)’in, çalıştırdığı kişilerin isimlerini liste halinde tedvin ederek (yazarak) bir divan haline getirdiği kaydedilmektedir.¹⁰

B- TEFSİRİN TEDVİNİ

Tefsir tarihinde tedvin devri denince, tefsir rivayetlerinin düzenli bir şekilde bir kitapta toplanması anlaşılmaktadır. Tefsir ilminin tedvini üzerinde çalışmalarda bulunmak suretiyle, ilk olarak kimin Kur’an’ı baştan sona tefsir ederek bir kitapta topladığını veya bugün elimizde mevcut bulunan tefsir kitaplarından hangisinin ilk önce yazılmış olduğunu öğrenmeye çalışıyoruz.

Hz. Muhammed (s.a.s.)’in vefatından sonra, Kur’an’ın tefsiri sahabe’nin ileri gelenleri tarafından tabiiyle öğretilmiştir. Tabiiiler dönemindeki meşhur muhaddisler hadis rivayetlerini bir araya toplarken, mecmualarında tefsir ile ilgili rivayetleri müstakil bir bab hâlinde vermişlerdir. Tabiiiler devrinden sonra başlayan etbâu’t-tâbiîn devrinde ise, tefsir ile ilgili rivayetler yazılmaya başlanmış ve tefsir alanında farklı görüşler belirlemeye başlamıştır. Şayet tefsir ilmi, yalnız rivayete dayalı kalsaydı, muhtemelen hadis ilminin bir parçası olarak kalmaya devam edecekti. Hicri ikinci asırdan itibaren rivayet tefsirinin yanında dirayet tefsiri de gelişmeye başlamış, tef-

7 Cübran Mes’ûd, *er-Râid*, “devene”, Dâru’l-İlmi li’l-Melâyîn, Beyrut 1992, s. 328; Ebu’l-Kemal Seyyid Ahmed Asım Efendi, *el-Okyanusu’l-Basîf fi Tercemeti’l-Kamûsi’l-Muhîd*, “devene”, İstanbul 1887, IV, 619; İbrahim Mustafa ve diğerleri, *el-Mu’cemu’l-Vesîl*, “devene”, el-Mektebetu’l-İlmiyye, Tahran tsz. I, 305.

8 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 132.

9 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Talat Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1985, s. 436; Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, Ankara 1992, s. 398.

10 Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “devene”, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1990, IV, 452; Ahmed b. Muhammed Ali el-Feyyûmî, *el-Misbâhu’l-Munîr*, Beyrut 1986, s. 108.

sir yazılarak kayda geçmiş ve hadis ilminden ayrı müstakil bir ilim haline gelmiştir. Bilindiği gibi Hz. Muhammed (s.a.s.), peygamberliğinin ilk sıralarında yalnız Kur’an ayetlerinin yazılmasını emretmişti. Hayatının sonuna doğru,¹¹ “İlmi yazı ile tespit ediniz.”¹² diyerek Kur’an’dan başka şeylerin de yazılmasına müsaade etmişti. Ayrıca Kur’an’ın ilk muhatapları, ümmi bir toplumdaki oluşuyordu ve yazıdan ziyade, hafızalarına güveniyorlardı. Nitekim İbnu’l-Cezerî (ö. 833/1429), “Kur’an’ın naklinde itimat, Mushafın yazısına değil, hafızalarda yer alan metinlerdir.”¹³ demiştir. Bu gibi nedenlerden dolayı, tefsirin yazılması bir süre gecikmiştir. Ancak Kur’an ayetlerinin dirayet yolu ile tefsir edilmeye başlaması neticesinde, insanların görüş ve düşüncelerinin yazılarak kayıt altına alınması zarureti hâsıl olmuş, bu durum, tefsirin müstakil bir şekilde yazılmasına etki etmiştir.

Hz. Muhammed (s.a.s.), Kur’an’ı ilk tefsir eden kişidir. Ondan sonra da saha-be gelmektedir. Bu konuda herhangi bir ihtilaf yoktur. Fakat Kur’an’ın tefsirini ilk yazan kişinin kim olduğu hakkında değişik rivayetler bulunmaktadır. Ahmed Emin (ö. 1374/1954), Ebu Zekeriyya Yahya b. Ziyâd el-Ferra (ö. 207/822)’nin, ilk olarak Kur’an’ı baştan sona ayet ayet tefsir edip yazan kişi olduğunu kaydetmektedir.¹⁴ Ancak Ebu Zekeriyya Yahya b. Ziyâd el-Ferra (ö. 207/822)’nin şu anda piyasada mevcut bulunan ve daha çok lügat ile nahiv yönüne yönelik olan “Meâni’l-Kur’an” adlı eseri, Kur’an’ı baştan sona kapsayan bir tefsir kitabı değildir. Bu tefsirde, bütün ayetler sıra ile tefsir edilmediği gibi, tefsir edilen ayetlerin de tümü üzerinde değil, bazı cümleleri üzerinde durulmuştur. Bu nedenle Ebu Zekeriyya Yahya b. Ziyâd el-Ferra’nın bu tefsirine, Kur’an’ın ilk yazılan tam tefsiri diyemeyiz. Çünkü bu gün elimizde, ondan 50 sene önce yazılmış olan ve Kur’an’ın tümünü kapsayan yazılı bir tefsir bulunmaktadır. O da, Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767)’in “Tefsiru Mukâtil b. Süleyman” adlı eseridir. Şimdilik bu tefsiri, Kur’an’ın tamamını ihtiva eden ilk tefsir olarak kabul edebiliriz.¹⁵ el-Ferra’nın tefsiri, daha çok dil, lügat ve nahiv kurallarını içerdiği için, özellikle dilcilerin dikkatini çekmiştir.¹⁶ Onlar da rivayetten ziyade dil hakkındaki yorumları tercih ederler. Ahmed Emin de onların paralelinde görüş belirtmiş olabilir. Ayrıca el-Ferrâ’nın tefsiri, Kur’an’ın tüm ayetlerini sıra ile tefsir eden tam bir tefsir değildir. Bu tefsirde, bazı ayetler atlanmış, onlara hiç dokunulmamış, ele alınan ayetlerin de

11 Subhi Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, trc. M. Yaşar Kandemir, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 18.

12 İbn Abdilberr, *Câmiu Beyâni’l-İlm ve Fadlih*, Medine 1968, I, 72; Hatip el-Bağdâdi, *Takyîdu’l-İlm*, nşr. Yusuf el-Aş, Dımaşk 1949, s. 69.

13 ez-Zerkânî, *Menâhilü’l-İrfân*, I, 242.

14 Ahmed Emin, *Duha’l-İslam*, Daru’l-Kitabi’l-Arabî, Beyrut tsz. II, 140 vd.

15 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 175.

16 Bkz. Ebu’l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Ebî Ya’kûb İbnu’n-Nedim, *el-Fihrist*, Kahire 1945, s. 99.

dil ve nahiv yönleri üzerinde durulmuş, müşkül olan lafızları açıklanmıştır. Hüseyin ez-Zehebî de Ahmed Emin'in, el-Ferra'nın "Meâni'l-Kur'an" adlı tefsirini yazılan ilk tefsir olarak kabul etmesine bazı açılardan itiraz etmiştir. Onun verdiği bilgilere göre, Ahmed Emin'in kaynak olarak gösterdiği İbn Nedim (ö. 385/995)'in "el-Fihrist" adlı eserinde verilen bilgiler, kesin bilgiler değildir. İkincisi, el-Ferra'nın "Meâni'l-Kur'an" adlı eserinde, Kur'an baştan sona ayet ayet tefsir edilmemiş, mecaz ifade eden ayetler üzerinde durulmuştur. Üçüncü olarak da tarih açısından hicri ikinci asrın sonları ve üçüncü asrın başına kadar tefsirin hiç yazılmamış olması, aklen mümkün değildir.¹⁷

Bu dönemde gittikçe tefsir alanında farklı görüşler artmış, rivayet tefsirinin yanında dirayet tefsiri/aklî tefsir de gelişmiş, bunun yanında itikadî, fikhî, siyasî fırkalar çoğalmış, bunların farklı görüş ve yorumları tefsire yansımış ve dolayısıyla tefsir alanında yeni eserler yazılmaya devam etmiştir. Bu dönemden itibaren Müslümanlar, ibadetlerini ve sosyal muamelelerini belirlemek için Kur'an'ın ahkâm ayetlerinden hükümler çıkarmışlar. Bunun neticesinde "Ahkâmu'l-Kur'an" adı altında müstakil eserler meydana getirilmiştir. Dil ve lügat meraklısı olan âlimler, Kur'an'ı filolojik yönden açıklayarak "İ'râbu'l-Kur'an", "Garîbu'l-Kur'an" ve "Meâni'l-Kur'an" gibi isimlerle çeşitli tefsirler yazmışlardır. Fırka mensupları da kendi görüşlerini savunma istikametine çeşitli eserleri ortaya koyma gayret ve çabası içerisinde bulunmuşlardır.¹⁸

İlk yazılan tefsirlerin, dirayet yönlerinden ziyade rivayet yönleri ağır basmaktadır. Bu tefsirlerde Kur'an ayetleri, yine Kur'an'ın başka ayetleriyle tefsir edilmişlerdir. Bununla beraber bu tefsirler, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in hadisleri, sahabe ve tâbiîlerin söz ve yorumları dikkate alınarak da yazılmıştır. Bu konudaki rivayetler arasında, sağlam bilgilerin yanında uydurma haberler, isrâiliyat türü rivayetler ve güvenilir bir senede sahip olmayan bilgiler de bulunmaktadır. İlk yazılan bu tefsirlerde, hafızalarda tefsir ile ilgili bulunan bilgiler, yazıya intikal etmiştir. Hicri ikinci asırdan itibaren hadis ilminden ayrı, müstakil bir şekilde Kur'an'ı tefsir edip yazı halinde kayda geçen bazı kişileri şöyle sıralayabiliriz:

- 1- Ali b. Ebî Talha (ö. 143/760).
- 2- Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767).
- 3- Süfyan es-Sevrî (ö. 161/777-778).
- 4- Yahya b. Sellam (ö. 200/815).
- 5- Abdurrezzak b. Hemmam (ö. 211/827).¹⁹

17 ez-Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Mufessirûn*, I, 143 vd.

18 Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1985, s. 289.

19 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 174.

Burada isimlerine yer verdiğimiz müfessirler ve onların yazdıkları tefsirleri hakkında kısaca bilgi vereceğiz.

1- ALİ BİN EBÎ TALHA

Ali b. Ebî Talha Salim b. el-Muharik el-Hâşimî (ö. 143/760)’nin künyesi, “Ebu’l-Hasen”dir. Ona “Ebû Talha” da denmektedir.²⁰ Ali b. Ebî Talha, Cezirelidir, Hıms’a gelip yerleşmiştir, ömrü boyunca orada kalmış, orada vefat edip defnedilmiştir.²¹ Bazı kaynaklarda yer alan bilgilere göre o, Kur’an ayetlerinin tefsiri ile ilgili bazı rivayetleri Abdullah b. Abbas (ö. 68/687)’tan nakletmiş ve ilk olarak bir sahifelik tefsir yazmıştır. Fakat yaygın olan kanaate göre o, bu nakilleri Abdullah b. Abbas’tan değil, onun talebelerinden almıştır. Kendisi, Abdullah b. Abbas’ı görmediği halde bu rivayetleri aktarırken, aradaki kişilerin adına yer vermeden direk Abdullah b. Abbas’ın adını anmış ve bu yüzden de tenkit edilmiştir.²²

Ali b. Ebî Talha’nın lehinde ve aleyhinde çeşitli şeyler yazılmıştır.²³ el-Hakem b. Uteybe (ö. 115/733), Dâvûd b. Ebî Hind (ö. 309/921), el-Hasan b. Salih (ö. 169/785), Sevr b. Yezîd (ö. 153/770), Muâviye b. Salih (ö. 158/774) ve benzeri bazı kişiler, tefsir ve hadis konusunda Ali b. Ebî Talha’dan çeşitli nakillerde bulunmuşlardır.²⁴

Bazı kişilerin, Ali b. Ebî Talha’nın tefsir ile ilgili olarak yazmış olduğu sahifeyi korudukları ve ondan nakillerde buldukları rivayet edilmektedir. Bunların başında, Muâviye b. Salih ve Abdullah b. Salih (ö. 223/838) gelmektedir. Muâviye b. Salih, Ali b. Ebî Talha’nın tefsir sahifesi hakkında kendisinden sonra gelen ikinci kişidir. O, Muâviye b. Salih b. Hudeyr b. Said el-Hadremîdir. Onun künyesi, Ebû Amr veya Ebû Ömer veyahut da Ebû Abdirrahmandır.²⁵ Hıms’lı olan bu zat, daha sonra Endülüs’e yerleşmiş ve orada kadılık yapmıştır. O, Ali b. Ebî Talha’nın tefsir sahifesini muhafaza eden kişi olarak bilinmektedir.²⁶ Abdullah b. Salih b. Muhammed b. Müslim el-Cühenî ise, Ali b. Ebî Talha’nın tefsir sahifesi hakkında adı geçen üçüncü şahıstır. Bu sahifenin, Muâviye b. Salih’ten kendisine nakledildiği rivayet edilmektedir. O, o

20 Şemsuddin ez-Zehebî, *Tarihu’l-İslam ve Tabakati’l-Meşâhiri ve’l-A’lâm*, Kahire 1367, VI, 103.

21 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 181.

22 Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa’d, *et-Tabakatü’l-Kübra*, Beyrut 1957, VII, 164; ez-Zehebî, *Mizânu’l-İtidâl fi Nakdi’r-Ricâl*, Mısır 1963, III, 134; el-Hazrecî, *Hulasatu Tehzibi’l-Kemâl*, Mısır 1322, s. 232; Ebû Cafer en-Nahhâs, *en-Nasih fi’l-Kur’an*, Mısır 1338, s. 15.

23 Bkz. İbn Hacer el-Askalanî, *Tehzibu’l-Tehzib*, Haydarabad 1325, VII, 340; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 182.

24 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 182.

25 İbn Hacer, *Tehzib*, VI, 291; X, 209; ez-Zehebî, *Mizânu’l-İtidâl*, IV, 135; *Tarihu’l-İslam*, VI, 291; *el-Cerh ve’t-Ta’dil*, IV, 382; el-Humeydî, *Cezvetu’l-Muktebis fi Zikri Vilayeti’l-Endelüs*, thk. Muhammed b. Tavî et-Tancî, Kahire 1952, s. 320; İbnu’l-Faradî, *Tarihu’l-Ulemâ ve’r-Ruvât*, Mısır 1954, II, 137.

26 Bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 184 vd.

zamanda Mısır'da İslam ve fikir alanında önemli bir yere sahip idi. Onun hakkında daha çok olumlu ve övücü ifadeler kullanılmıştır.²⁷

Ali b. Ebî Talha'nın tefsir tarihinde önemli bir yeri olan bu tefsir sahifesi, bugün tam bir sahife halinde elimizde mevcut değildir. Ahmet b. Hanbel (ö. 241/855), bu sahifenin Mısır'da olduğunu kaydetmiştir.²⁸ Buhârî (ö. 256/870), Muhammed b. Cerir et-Taberî (ö. 310/922) Abdurrahman b. Ebî Hâtim (ö. 327/939) ve Ebû Bekr Muhammed b. İbrahim b. Munzır el-Munzirî en-Neysâbü'rî (ö. 318/930), eserlerinde Ali b. Ebî Talha'nın sahifesinden tefsir ile ilgili nakillerde bulunmuşlardır.²⁹

Ali b. Ebî Talha, hicrî 143, milâdî 760 yılında Hıms'ta vefat etmiştir.³⁰

2- MUKÂTİL BİN SÜLEYMAN

Hicrî ikinci asrın ortalarında şöhret kazanmış olan Ebu'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman el-Ezdî el-Horasanî el-Belhî (ö. 150/767), meşhur müfessirlerden biridir. Muhtemelen hicri 80 miladi 699 yılları civarında Belh'te doğmuş, Merv, Bağdat ve Basra'da ilim tahsil etmiş ve hicri 150 miladi 767 senesinde Basra'da vefat etmiştir. Bazıları onu babasının lakabından dolayı Mukâtil b. Cevaldüz veya Davalduz ismiyle zikretmişlerdir.³¹

Mukâtil b. Süleyman'ın bazı çağdaşlarının Kur'an-ı Kerim'i tam olarak tefsir etmiş olma ihtimali vardır. Fakat onların eserleri, günümüzde piyasada bulunmamaktadır. Mukâtil b. Süleyman'ın bize intikal eden "Tefsiru Mukâtil b. Süleyman veya Tefsir-i Kebir" adlı kitabı, günümüze eksiksiz bir şekilde ulaşmış olan ilk tefsir kitabıdır. Bu tefsirin en önemli özelliği, günümüze kadar intikal eden en eski ve Kur'an'ı baştan sona açıklayan bir tefsir kitabı olmasıdır. İlk olarak yazılan ve tüm Kur'an'ı baştan sona ayet ayet kapsayan bir tefsir kitabı olması nedeniyle bu tefsir, kendisinden sonra gelen her âlimin dikkatini çekmiştir. Mukâtil b. Süleyman'ın tefsiri, basit, kolay ve anlaşılır bir dil üslubuna sahiptir. Ayrıca bu tefsirde, akıl ve nakil iç içe bulunmaktadır. Tefsirinden anlaşıldığına göre Mukâtil b. Süleyman, Arap dilini, bu dilin kelimelerini, kelimelerin diziliş ve terkiplerini, onların anlam açısından delaletlerini, müşterek ve müteradif lafızları, sarfı, nahvi, belagatin beyan, bedi ve meani konularını ve Arap şüirini çok geniş bir şekilde biliyordu. Aynı zamanda o, dil açısından

-
- 27 İbn Sad, *Tabakat*, VI, 207; İbn Hacer, *Hedyu's-Sâri Mukaddimatu Fethi'l-Bârî*, Mısır 1347, II, 137; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 187 vd.
- 28 Celaluddin es-Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Şirketu Mektebe ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1978, II, 188.
- 29 Örnekler için bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 190 vd.
- 30 İbn Hacer, *Tehzib*, VII, 341; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 184.
- 31 ez-Zehabî, *Tarihu'l-İslam*, VI, 132; İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 253; Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, Mısır 1972, II, 330.

icmale-tebyine, umuma-hususa, mutlaka-mukayyede, emir ve nehyin nelere delalet ettiğine de vakıftı. Bütün bunların yanında Mukâtil b. Süleyman, Kur’an tefsiri açısından tecvid, kıraat, fıkıh, akaid ve nübüvvetle ilgili bilgilere de sahip bulunmaktaydı. Mukâtil b. Süleyman’ın tefsirinden, onun bu bilgilere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Onun “el-Eşbah ve’n-Nezâir fi’l-Kur’ani’l-Kerim” isimli eseri ile “Tefsîru Hamsi Mi’eti Ayetin mine’l-Kur’ani ve bihâ Ahkâmun Fıkhıyye” adlı kitabında da akıl ile naklin içice olduğu açıkça görülmektedir. Kısacası Mukâtil b. Süleyman, bir müfessirin ihtiyaç duyacağı bütün ilimlere tam bir şekilde vakıftı. O, bütün bunları tefsirinde verimli bir şekilde kullanabilmiştir. Bütün bunların yanında Mukâtil b. Süleyman’ın tefsirinde tenkit edilecek çeşitli hatalar da bulunmaktadır. Örneğin o, tefsirinde rivayetlerin senedini hafzetmiştir, tedlis yapmıştır, Yahudi ve Hıristiyanların kültüründen (İsrâiliyattan) nakillerde bulunmuştur. Bu ve benzeri hususlar, Mukâtil b. Süleyman için kusur olarak sayılmaktadır. Buna rağmen o, fazlasıyla yüce ve üstün anlamları idrak etmiş ve Kur’an’ı iyi bir şekilde tefsir edebilmiştir. Her şeye rağmen onun tefsiri, büyük bir beğeni kazanmış ve kendisinden sonra gelen âlimlerin övgülerine nail olmuştur. Her zaman ve her devirde her insan hakkında olumlu görüşlerin yanında olumsuz görüşler de söylenebilmektedir. Haliyle tefsir ilmi açısından herkesçe kabul görmüş olan Mukâtil b. Süleyman hakkında tenkit edici ifadelerin bulunması, normal kabul edilmektedir.³² İmam eş-Şafî (ö. 204/820), “İnsanlar, tefsirde Mukâtil’e muhtaçtırlar.” demiştir. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)’in de şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Mukâtil, Kur’an’ı bilen biri idi.” İmam Ebu Hanife’nin oğlu Hammad (ö. 176/793)’ın da şöyle dediği nakledilmiştir: “Mukâtil, tefsir ilmini, el-Kelbi’den daha iyi bilir.” İbrahim el-Harbi (ö. 285/898) ise, Mukâtil b. Süleyman için şunları söylemiştir: “İnsanları, Mukâtil’i tenkide iten şey kıskançlıktır.” Abdullah b. el-Mübarek (ö. 181/797), Mukâtil b. Süleyman’ın tefsirini tetkik ettikten sonra şunları söylemiştir: “Eğer o sika olsaydı, onun tefsiri ne kadar güzeldi! Eğer rivayetlerinin senedi bulunsaydı, buradaki ilim ne kadar büyüktü!” Mukâtil b. Hayyan (ö. 150/767)’a -ki o sika’dır- “Sen mi daha bilgilisin, yoksa Mukâtil b. Süleyman mı?” diye sorulunca, şöyle cevap vermiştir: “Ben insanlar arasında Mukâtil’in bilgisini, ancak diğer denizler arasındaki yeşil denize benzetebilirim.”³³

32 Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız: Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebi Hatim, *el-Cerh ve’t-Tadil*, Haydarabat 1952, IV, 354; Ahmed b. Ali el-Hatib el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdat*, XIII, 168; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, *Mizânu’l-İ’tidâl fi Nakdi’r-Ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru İhyâi’l-Kutubi’l-Arabiyye, Mısır 1963, IV, 173; Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Hallikan, *Vefayatu’l-A’yân*, Kahire 1367, IV, 342; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 195 vd.

33 Mukâtil b. Süleyman’ın leh ve aleyhinde söylenen sözler hakkında geniş bilgi için bkz. en-Nevevî, *Tehzibu’l-Esma ve’l-Lugat*, Mısır tsz. II, 111; Kemaluddin Muhammed b. Musa b. İsa ed-Demirî, *Hayatu’l-Hayvâni’l-Kübra*, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut 1999, I, 297; ed-Davûdî, *Tabakâti’l-Mufessirin*, II, 330; İbn Ebî Hatim, *Kitabu’l-Cerh ve’t-Tadil*, IV, 354; el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdad*,

Mukâtil Bin Süleyman'ın Eserleri

1- et-Tefsiru'l-Kebir/Tefsiru Mukâtil b. Süleyman. Bu tefsir, Ahmet Ferit tarafından tahkik edilmiş, Beyrut'ta Daru'l-Kutubi'l-İlmiye tarafından 2003 tarihinde yayınlanmıştır. Mukâtil b. Süleyman, bu tefsirini yazarken 30 kişiden nakillerde bulunmuş. Bunların 12 tanesi tâbîilerdendir.³⁴

2- el-Vücuḥ el-Eşbah ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm. Âlimler, Mukâtil b. Süleyman'ın bu eserinin el-Eşbah ve'n-Nezâir konusunda yazılan ilk eser olduğunda ittifak etmişlerdir.³⁵ Bu eserin iki tahkikli baskısı bulunmaktadır. Bunlardan biri, Ali Özek tarafından tahkik edilerek “el-Vücuḥ ve'n-Nezâir” adı ile 1993 yılında İstanbul'da İlmî Neşriyat tarafından yayınlanmıştır. Diğeri ise Mahmud Şihhata tarafından tahkik edilerek “el-Eşbâḥ ve'n-Nezâir” adı ile 1994 yılında Mısır'da yayınlanmıştır.³⁶ Ayrıca bu eser, Mehmet Beşir Eryarsoy tarafından Türkçeye tercüme edilmiş ve 2004 yılında “Kur'an Terimleri Sözlüğü” adıyla İşaret Yayınları tarafından yayınlanmıştır.

3- Tefsîru Hamsi Mieti Âyetin Mine'l-Kur'âni'l-Kerîm. Bu eser, Türkçeye tercüme edilmiş ve İşaret yayınları tarafından “Ahkâm Ayetleri Tefsiri” adıyla yayınlanmıştır.

4- Nevadiru't-Tefsir.

5- en-Nâsiḥ ve'l-Mensuh.

6- er-Reddu ale'l-Kaderiyye.

7- el-Aksâmu ve'l-Lugat.

8- el-Âyâtü'l-Müteşâbihât.³⁷

Mukâtil b. Süleyman'a ait bu eserlerin ilk üçü, piyasada yayınlanmış bulunmaktadır.

Mukâtil Bin Süleyman ile İlgili Bazı Çalışmalar

Bugüne kadar, Mukâtil b. Süleyman ve eserleri hakkında çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan bazıları şöyledir:

XIII, 160 vd. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 373; Şemsuddin Sami, *Kamusu'l-A'lâm*, İstanbul 1316, VI, 4369; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-Arifin Esmâü'l-Müellifin*, İstanbul 1955, II, 470; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, İstanbul 1943, I, 459. İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, X, 279; İbn Hallikan, *Veşyâtü'l-A'yân*, IV, 341.

34 Geniş bilgi için bkz. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, I, 21.

35 ez-Zerkeşî, *el-Burhan fi Ulûmi'l-Kur'an*, I, 102; es-Süyûtî, *el-İtkan fi Ulûmi'l-Kur'an*, I, 147.

36 Mesut Okumuş, “Kur'an Yorumunda Çok Anlamlı Lafızlara Yaklaşımlar”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çorum 2003, I, 49.

37 Mukâtil b. Süleyman'ın eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schriftums (GAS)*, Leiden 1967, I, 36; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 202 vd.

1- M. M. al-Sawwaf, “Muqâtil b. Süleyman an Early Zaidi Theologian with Special Re terence to his Tafâsir alkhamisi miat aya”, doktora tezi, 1969, Oxford University.

2- Fevzi Hamurcu, “Mukâtil b. Süleyman ve Kitâbu Tefsiri’l-Hamsi mie Âye Adli Eseri”, doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995.

3- Übey b. Ali el-Îd, “Tefsîru Mukâtil b. Süleyman: Tefsîrü’l-Hamsi Mîe Âye fi’l-Emr ve’n-Nehy ve’l-Helâl ve’l-Harâm”, yüksek lisans tezi, el-Câmiatü’l-İslâmiyye, Medine 1409.

4- Ömer Türker, “Mukâtil b. Süleyman’ın Kur’an’ı Tevil Yöntemi”, yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adapazarı 1999.

5- İbrahim Çelik, Mukâtil b. Süleyman ve Tefsirdeki Metodu, Bursa 2000.

6- İsmail Cerrahoğlu, “Tefsirde Mukâtil İbn Süleyman ve Eserleri”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (cilt: 21, sahife: 1-35).

3- SÜFYÂN ES-SEVRÎ

Süfyân es-Sevrî, İslam âlimlerinin ve özellikle Tebe-i tâbiînün büyüklerindedir. Onun ismi, Süfyân bin Said bin Mesruk el-Kuffî, künyesi ise Ebu Muhammed veya Ebu Abdullah’tır. Kûfe’de dünyaya gelen Süfyân es-Sevrî’nin, hicri 95, 96 veya 97 yılında doğduğu hakkında farklı rivayetler vardır.³⁸ Bu tarihler, miladi 713, 714 ve 715 yıllarına tekabül eder. Babası, Kûfe’nin güvenilir muhaddislerinden biri idi. Süfyân es-Sevrî, hicri 161, miladi 778 yılında 64 yaşında Basra’da vefat etmiştir.³⁹

Süfyân es-Sevrî, kendi zamanının âlimlerinin çoğundan ders alıp ilim öğrenmiş, tefsir, hadis, tasavvuf ve fıkıh ilimlerinde kendisini kabul ettirmiştir. Bu özellikleri nedeniyle çok sevilen Süfyân es-Sevrî, müçtehit olup kendi adı ile bilinen Süfyân es-Sevrî mezhebini kurmuş ve onun mezhebi, birkaç asır devam etmiştir. Cüneyd el-Bağdadi (ö. 298/911) ve Dinever şehriden bazı kişiler, onun mezhebine mensup olmuşlardır.⁴⁰ O, pek çok talebeye ders vermiştir. İmam Malik b. Enes (ö. 179/795), Yahya b. Said el-Kettan (ö. 197/812), el-Evzâî (ö. 157/774), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) ve benzeri meşhur âlimler onun yetiştirdiği talebelerindedir.⁴¹

38 el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdad*, IX, 171, 172; İbn Hallikan, *Vefayatu’l-A’yân*, II, 128; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 228.

39 İbn Sa’d, *et-Tabakatü’l-Kübra*, VI, 258; İbnü’n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 315; ez-Zehabî, *Tezkiretu’l-Huffâz*, I, 204.

40 İbn Hallikan, *Vefayatu’l-A’yân*, II, 127; İbnü’l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü’z-Zehab fi Ahbâri men Zehab*, Mısır 1350, I, 251.

41 İbn Hacer, *Tehzibu’t-Tehzib*, VI, 112.

Rivayet edildiğine göre Abdullah b. Abbas kendi zamanının, eş-Şa'bî (ö. 104/722) kendi zamanının ve Süfyân es-Sevrî de kendi zamanının önde gelen imamlarından-⁴² Muhtemelen bunlar, sırası ile biri diğerinin talebesidir. Süfyân es-Sevrî, “Bana menâsik ve Kur’ân’dan sorun, zira ben bu iki ilimde de bilgi sahibiyim.” diyerek tefsir ve fıkıh bilgilerine vakıf olduğunu dile getirmiştir.⁴³ Kur’an’a dair geniş bilgisi, onun, asrının en büyük müfessirlerinden olduğunu ortaya koymaktadır.⁴⁴ O, tefsir hakkındaki kanaatini, Abdullah b. Abbas’tan naklettiği şu bilgilerle açıklamaya çalışmıştır: “Kur’ân tefsiri, dört türlüdür. Birincisi, âlimlerin bildiği tefsirdir. İkincisi, Arapçayı bildikleri için, arapların bileceği tefsirdir. Üçüncüsü, her müslümanın bilmesi gereken helal ve haram hükümlerdir. Dördüncüsü, Allah’tan başkasının te’vilini bilemeyeceği tefsirdir.”⁴⁵ Bundan da anlaşıldığı gibi Süfyân es-Sevrî, Kur’ân’ı rey ile değil, Hz. Muhammed (s.a.s.)’in sünneti, sahabe ve tabilerin görüşleri ile tefsir etmiştir. Ayrıca bu konuda, “Kur’ân’ı rey ile tefsir eden, ateşte oturacak yerine hazırlansın.”⁴⁶ anlamındaki hadisi de delil olarak ileri sürmüştür.

Aynı zamanda tasavvuf ehli olan Süfyân es-Sevrî, muttaki bir insan olarak yaşamıştır. Annesinin nasihatlerinin bunda etkili olduğu kanaatindeyiz. Rivayet edildiğine göre, Süfyân es-Sevrî’nin annesi ona şöyle nasihat etmiştir:

“Ey oğlum! Sen, ilim elde et! Ben, yün eğerek, iplik satarak geçimini sağladım. Sakın ilim yolundan ayrılmı. Ey oğlum! On cümle yazdığında, bir bak kendine. Yürüyüşünde, oturuşunda, kalkışında bir değişme var mı? Eğer ilim seni olumlu yönde değiştirmemişse, sana ne faydası ne de zararı dokunan abes bir şey yapmaktasın.”⁴⁷ Kendisini tanıyan âlimler, onun, Kur’ân ve sünneti yaşayan bir kişi olduğunu kaydetmişlerdir.⁴⁸ Ayrıca kendisi, Kur’ân’ı okuduğu zaman bırakmak istemediğini belirtmiş⁴⁹ ve insanlara, “Orta halli bir yaşam sür! Azgın ve zorba insanlara benzeme! Yiyecek, içecek ve giyecekte israf etme! Danıştığın insanlar, Allah’tan korkan, emanete hıyanet etmeyen muttaki kişiler olsun.”⁵⁰ diye tavsiyede bulunmuştur.

Süfyân es-Sevrî’nin, tek cilt halinde basılmış bir tefsiri vardır. Tefsirinin mukaddimesinde bildirildiğine göre, onun talebesi olan Ebû Huzeyfe Mûsâ b. Mes’ûd el-Basrî

42 Ebu Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, (Allah Dostları), trc. Yahya Atak, Şüle Yayınları, İstanbul 1995, IV, 345.

43 Ebu Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, IV, 399.

44 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 231.

45 Süfyân b. Said es-Sevrî, *Tefsiru's-Sevrî*, Hindistan-Rampor 1965, s. 16.

46 Tirmizî, *Tefsir*, I; Müslim, *Münafikîn*, 40; İbn Hanbel, V, 115; Ebû Dâvûd, *İlim*, 5; Dârimî, *Mukaddime*, 20.

47 İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, (Allah Dostları), trc. Said Aykut, Şüle Yayınları, İstanbul 1995, IV, 455.

48 Ebu Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, IV, 346; İbn Ebî hatim, *Kitabu'l-Cerh ve't-Tadîl*, II, 224.

49 Ebu Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, IV, 352.

50 Ebu Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, IV, 378.

(ö. 220/835), bu tefsiri ondan nakledip yazmıştır. O, tefsirini yazarken, Kur'ân'ın tüm ayetlerine sırası ile yer vermemiş, Kur'ân'ın tamamını tefsir etmemiş, âyetlerin çoğunu atlamıştır. Bu tefsirde israiliyata ve Arap şiirine yer verilmemiş, daha çok hadislere, sahabe ve tâbiîn sözlerine, lügat, kıraat gibi hususlara yer verilmiştir.⁵¹ İlmî kaynaklarda, Süfyân es-Sevrî'nin şu eserlerinin de olduğu kaydedilmektedir:

- 1- Kitâbü't-Tefsîr
- 2- el-Câmiu'l-Kebîr fi'l-Fıkhi ve'l-İhtilâf
- 3- el-Câmiu's-Sağîr
- 4- Kitâbü'l-Ferâiz
- 5- Kitâbü Âdâbi Süfyâni's-Sevrî
- 6- Risâletün ilâ Abbâd b. Abbâd.⁵²

Diğer âlimlerin lehinde ve aleyhinde çeşitli yazılar yazılmasına rağmen, Süfyân es-Sevrî hakkında daha çok olumlu ve övücü şeyler yazılmıştır.

4- YAHYA BİN SELLÂM

Yahya b. Sellâm, hicri 124, miladi 741 yılında Kûfe'de doğmuştur. Onun adı, Yahya b. Sellâm b. Sa'lebe et-Teymî ve künyesi de Ebû Zekeriya'dır. O, tebe-i tâbiîn döneminin önemli âlimlerindendir. Tefsir, fıkıh, hadis ve dil alanlarında kendini kabul ettirmiştir. Yahya, Basra'da yetişip büyümüş, çeşitli ilimleri orada öğrenmiştir. Oradan Mısır'a ve oradan da Afrika'ya gidip Kayravan'da yerleşmiştir. Ömrünün sonuna doğru hacca giden Yahya b. Sellâm, hacdan dönünce Mısır'da (Füstât'ta) hastalanmış ve hicri 200, miladi 815 tarihinde orada vefat etmiştir.⁵³

Yahya b. Sellâm, Hammad b. Seleme (ö. 167/783), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), başta olmak üzere 20 kadar tabî ile görüşüp sohbetlerinde bulunmuş, onlardan başta tefsir olmak üzere çeşitli ilimleri öğrenmiştir. Yahya b. Sellâm, Tefsiru'l-Kur'an adı ile bir tefsir yazmış. Oğlu Muhammed b. Yahya (ö. 262/876) ve öğrencisi Ebu Davud Ahmed b. Mûsâ b. Cerir (ö. 244/858) onun tefsirini nakletmişler ve ona ilavelerde bulunmuşlar. Bugün, onun tefsirinin bir kısmı, muhtelif yerlerde dağınık varaklar halinde bulunmaktadır.⁵⁴

51 Süfyân es-Sevrî'nin tefsiri hakkında geniş bilgi için bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I, 444; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, IV, 159; es-Sevrî, *Tefsiru's-Sevrî*, s. 33 vd.

52 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 233.

53 Mohamed Talbi, *Biographies Aghlabides*, Tunus 1968, s. 529; Hüd b. Muhakkem el-Huvvârî, *Tefsiru Kitabillahi'l-Aziz*, thk. Belhac b. Said Şeriffi, Dâru'l-Ğarbi'l-İslamî, Beyrut 1990, I, 23 vd.; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm*, Beyrut 1998, VIII, 148; Cerrahoğlu, *Yahya İbn Sellâm ve Tefsirdeki Metodu*, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara 1970, s. 26.

54 Ebû Bekir b. Hayr, *Fehrese*, Kahire 1963, s. 57; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 240 vd.

Yahya b. Sellâm'ın tefsirinde Hz. Muhammed (s.a.s.)'in hadislerine, tabîî ve tebeu't-tâbiîlerden nakillere yer verilmiştir. Ayrıca onun tefsirinde tıp, biyoloji ve benzeri fen ilimlerinin yanında, kıraat, lügat, nahiv, tarih ve başka ilimlere de yer verilmiştir. Bu nedenle onun tefsiri, İslam kültürünü bir araya getiren bir ansiklopedi durumundadır. Onun tefsirinde, bütün bunların yanında nakil, kelimelerin lügat manalarını açıklama ve zaman zaman yapılan nakilleri tenkit etme de yer almıştır. Bu nedenle onun tefsiri, önemli bir tefsir olarak kabul edilmektedir. Elde mevcut olan belgelere göre bu tefsir, nakl ve nakd yani tenkit ve tercih yönü olan ilk tefsirdir.⁵⁵

Yahya b. Sellâm'ın tefsiri, daha çok Kuzey Afrika'daki müfessirlerin dikkatini çekmiştir. Orada ve Endülüs'te yetişen müfessirler, bu tefsiri kaynak olarak göstermişlerdir. Ebû Bekir b. Hayr (ö. 575/1179), "Fehrese" adlı eserinde,⁵⁶ Endüslü Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir el-Kurtubî (ö. 671/1273),⁵⁷ Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf el-Endelüsî (ö. 754/1353)⁵⁸ ve Ebû Bekir b. el-Arabî (ö. 543/1148)⁵⁹ tefsirlerinde, Yahya b. Sellâm'ın tefsirinden nakillerde bulunmuşlardır. İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) de kıraat ilmi ile ilgili bazı bilgileri, Yahya b. Sellâm'dan aldığı yazmıştır. Kıraat âlimi Ebu Amr Osman b. Said ed-Dânî (ö. 444/1052), Yahya b. Sellâm'ın tefsirini övmüştür.⁶⁰

5- ABDURREZZAK BİN HEMMÂM

Abdurrezzak b. Hemmâm b. Nâfi' es-Sen'ânî el-Himyerî (ö. 211/827), hicri 126, miladi 743 senesinde Yemen'in San'a şehrinde dünyaya gelmiştir. Künyesi, Ebû Bekir'dir. Küçük yaşından itibaren dinî ilimleri öğrenmeye başlamıştır. Aynı zamanda ticaretle de uğraştığı için, çeşitli ülkeleri dolaşmış ve bu vesileyle pek çok âlimle bir araya gelme imkânına sahip olmuştur. Abdurrezzak b. Hemmâm, hicri 211, miladi 827 yılında 86 yaşlarında Yemen'de vefat etmiştir.⁶¹

Abdurrezzak b. Hemmâm'ın ders aldığı hocalarından bazıları şunlardır: Ma'mer b. Raşid (ö. 154/770), İbn Cüreyc (ö. 149/766), Ubeydullah b. Ömer (ö. 147/764), Sevr b. Yezid (ö. 153/770), el-Evzâî (ö. 157/774), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/777), Malik b. Enes (ö. 179/795), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/813), Hişam b. Hassan (ö.

55 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 246.

56 İbn Hayr, *Fehrese*, s. 56 vd.

57 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir el-Kurtubî, *el-Câmi'li Ahkâmî'l-Kur'an*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1988, XIV, 14; XX, 138, 149.

58 Muhammed b. Yusuf Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1992, VII, 168, VIII, 498.

59 Ebû Bekir b. el-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, Mısır 1958, III, 1376, 1397, 1398, 1530.

60 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 243.

61 ez-Zehabî, *Mizânu'l-İ'tidâl*, Mısır 1963, II, 609; *Tezkiretu'l-Huffâz*, Haydarabat 1955, I, 364; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 258.

148/765), Haccac b. Ertat (ö. 1497766), Abdullah b. Said b. Ebî Hind, Abdullah b. İsa, Hemmâm b. Nafi', el-Musenna b. es-Sabah, Zekerıyya b. İshâk ve İkrime b. Ammar. Onun ders verdiği talebelerinden bazıları şunlardır: Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Yahya b. Maîn (ö. 233/847), İshak b. Rahaveyh (ö. 238/852), ez-Zuhlî (ö. 258/872), er-Rimâdî (ö. 265/878), Abd b. Humeyd (ö. 249/863), Muhammed b. Rafi' (ö. 245/859), Mahmud b. Geylân (ö. 239/853), Ali b. el-Medinî (ö. 234/848) ve Seleme b. Şebib (ö. 294/906).⁶²

Abdurrezzak b. Hemmâm, Şiilikle itham edilmiş, ancak bu konuda farklı rivayetler bulunmaktadır.⁶³ Abdurrezzak b. Hemmâm'ın şu eserlerinin bulunduğu rivayet edilmektedir:

- 1- Tefsîru'l-Kur'ân
- 2- el-Câmiu'l-Kebîr fî'l-Hadis.
- 3- Kitâbu's-Sunen fî'l-Fıkh.
- 4- Kitâbu'l-Megazî.
- 5- Tezkiyetu'l-Ervâh an Mevâkii'l-Eflâh.⁶⁴

Abdurrezzak b. Hemmâm'ın eserleri hakkında çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Ancak bütün âlimler, onun tefsirinin var olduğunda ittifak etmişlerdir.⁶⁵ Bugün, onun tefsirinin iki nüshası bilinmektedir. Bu nüshalardan biri, Mısır'da Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye'de bulunmaktadır.⁶⁶ Bu tefsirin mukaddimesinde, Kur'an'ı rey ve içtihat ile tefsir etme hakkında bilgi verilmektedir. İkinci nüsha ise, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi İsmail Saib Sencer Koleksiyonunda 4216 numarada kayıtlıdır. Bu eser, 110 varaktan meydana gelmektedir, her sahifesi 27 satırdır ve 250X175, 210X135 mm ebadındadır. Mağribî hattı ile yazılmış olan bu nüshanın baş tarafından mukaddimesi, Fatiha Sûresi ve Bakara Sûresi'nin 142'ci ayetine kadar olan kısmı ile sonundan bazı kısa sûreler eksik bulunmaktadır.⁶⁷

Abdurrezzâk b. Hemmâm tefsirini, ayeti ayet, sünnet, sahabe, tabiin, etbâu't-tabîin kaynaklı ve isrâiliyat türü rivayetleri kullanarak yazmıştır. Sahabe zamanın-

62 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 254.

63 Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'l-İlel ve Marifetu'r-Ricâl*, İstanbul 1987, I, 256; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, Beyrut 1955, III, 429; ez-Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl*, II, 610.

64 Ömer Rıza Kahhale, *Mu'cemu'l-Muellifin*, Dimaşk 1958, V, 219; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-Arifin Esmâu'l-Muellifin*, I, 566; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I, 452.

65 Geniş bilgi için bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 259.

66 C. Brockelmann, *Suppl*, Leiden 1942, I, 333; Ahmed Halil, *Neş'etu't-Tefsir fi'l-Kutubi'l-Mukaddeseti ve'l-Kur'an*, Mısır 1954, s. 44.

67 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 260; *Tefsir Usulü*, s. 286.

da, Kur'an ayetlerini sırası ile tefsir etme diye bir metot söz konusu değildi. Bu tür tefsir çalışmaları, tâbiîler zamanından itibaren tedrici olarak gelişmeye başlamıştır. Abdurrezzak b. Hemmâm da tefsirini yazarken, ayetleri tam bir sıra ile tefsir etmemiş, bazılarını atlamıştır. O, tefsirinde daha çok rivayet tefsirlerinde yer alan konulara yer vermiştir.⁶⁸

Bunlardan başka, o dönemlerde tefsir alanında eser yazan diğer bazı âlimler de vardır. Örneğin Yahya b. Ziyad el-Ferra (ö. 207/823) “Meâni'l-Kur'an” ve Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ (ö. 210/827) da “Mecâzu'l-Kur'an” adlı eserleri yazmışlardır.

SONUÇ

İnsanlara dünya ve ahiretin huzur ve saadetinin yolunu gösteren Kur'an'ın anlaşılması için, tefsirin iyi anlaşılması gerekmektedir. Bu açıdan, tefsir tarihi önemlidir. Kur'an tefsiri ile ilgili çalışmalar, İslam dininin ortaya çıkışı ile başlamıştır. Sahabe ve tabiîlerin devrinden sonra gelen etbâu't-tâbiîn dönemindeki tefsir çalışmaları, üçüncü dönem tefsir çalışmaları olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde, tefsir çalışmaları ilk olarak yazı ile kaydedilmeye başlamıştır. Dolayısı ile bu dönem, tefsir tarihinde önemli olarak kabul edilmektedir.

Tefsir ile ilgili bilgiler, sahabe döneminde rivayet yolu ile nakledilmiştir. Muhtemelen tefsir ilmi, tâbiîler döneminde hadislerle beraber toplanıp yazılmaya başlamıştır. Böylece hadis ilminin yazımı aşamasında, tefsir ile ilgili rivayetler de kaydedilmiştir.

Tefsirin tedvin dönemi diyebileceğimiz etbâu't-tâbiîn döneminde Kur'an, ilk olarak baştan sona tefsir edilerek yazılı bir şekilde kaydedilmiştir. Eldeki bilgilere göre, Kur'an'ın baştan sona kadar tefsir edilerek yazılan ilk tefsir kitabı, Mukâtil b. Süleyman'ın bu dönemde yazılmış olan “Tefsîru Mukâtil b. Süleyman” adlı eseridir. Ayrıca bu dönemde yaşamış olan Ali b. Ebî Talha, Süfyân es-Sevrî, Yahya b. Salâm, Abdurrezzak b. Hemmâm, Yahya b. Ziyad el-Ferra ve Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın da tefsir yazdıkları kaydedilmektedir. Âlimlerin dikkati, daha çok Mukâtil b. Süleyman'ın tefsiri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu tefsirin baskıları, günümüzde piyasada bulunmaktadır. Burada adına yer verdiğimiz kişilerin tefsirlerinde, daha çok rivayet tefsiri yer almaktadır. Ancak bunların bazılarında, dirayet tefsirine yer verilmiştir. Çeşitli tefsir ekollerinin temelini, bu dönemde atılmış olduğu kabul edilebilir.

68 Abdurrezzak b. Hemmâm'ın tefsirinden örnekler için bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 262 vd.